

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 17 (1994)

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της Ντούλας Μουρίκη (1934-1991)

Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι

Παναγιώτης Λ. ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

doi: [10.12681/dchae.1105](https://doi.org/10.12681/dchae.1105)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ Π. Λ. (1994). Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο Γαλαξείδι. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 17, 199–210. <https://doi.org/10.12681/dchae.1105>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Παρατηρήσεις στον ναό του Σωτήρος κοντά στο
Γαλαξείδι

Παναγιώτης ΒΟΚΟΤΟΠΟΥΛΟΣ

Δελτίον ΧΑΕ 17 (1993-1994), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη της
Ντούλας Μουρίκη (1934-1991) • Σελ. 199-210

ΑΘΗΝΑ 1994

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΟΝ ΝΑΟ ΤΟΥ ΣΩΤΗΡΟΣ ΚΟΝΤΑ ΣΤΟ ΓΑΛΑΞΕΙΔΙ

Ο ναός της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος, πού σώζεται στην πλαγιά του βουνού του Ἀγίου Βλασίου, σέ απόσταση 50' περίπου πάνω από τό Γαλαξείδι, εἶναι ἀπό τά μνημεῖα ἐκεῖνα, πού ἀναφέρονται ἀρκετά συχνά στήν βιβλιογραφία, χωρίς νά ἔχουν μελετηθεῖ συστηματικά. Σύμφωνα μέ μεταγενέστερη πηγή — τό Χρονικό τοῦ Γαλαξειδίου, πού ἔγραψε τό 1703 ὁ μοναχός Εὐθύμιος Πενταγιώτης, βασιζόμενος σέ ἀρχαιότερα ἔγγραφα —, τόν ναό ἔκτισε ὁ φιλοικοδόμος δεσπότης τῆς Ἡπείρου Μιχαήλ ὁ Β΄¹. Ὡπως καί στήν περίπτωση τῶν μονῶν τῆς Παναγίας στήν Ἄρτα καί τῆς Παντανάσσης κοντά στήν Φιλιππιάδα, ὁ ναός τοῦ Γαλαξειδίου κτίσθηκε σέ ἔνδειξη μετανοίας γιά τήν πρόσκαιρη ἀποπομπή ἀπό τόν Μιχαήλ τῆς συζύγου του Θεοδώρας Πετραλίφα, τῆς κατοπινῆς ἁγίας Θεοδώρας². συνεπῶς θά πρέπει νά χρονολογηθεῖ στά μέσα τοῦ 13ου αἰώνα³.

Ο ναός ἐρειπώθηκε σχεδόν τό 1862 ἀπό σεισμό, ἐνῶ τά κελλιά τῆς μονῆς, τῆς ὁποίας ἡ ἐκκλησία ἦταν τό καθολικό, εἶχαν καταρρεῦσει παλιότερα⁴. Στίς 3 Ἰουλίου 1902 τόν ἐπισκέφθηκε ὁ Γεώργιος Λαμπάκης, τόν φωτογράφησε, ἄστεγο, μέ μεγάλες ζημιές στήν ἀνωδομή, καί δημοσίευσε συνοπτική περιγραφή του⁵. Τήν ἴδια περίπου ἐποχή θά τόν ἐπισκέφθηκε ὁ Jules Laurent, τοῦ ὁποίου τρεῖς φωτογραφίες ἀπόκεινται στήν συλλογή τῶν Hautes Études⁶. Λίγο ἀργότερα, τό 1906 ἢ 1908, ἐπισκευάσθηκε ἀπό ὁμάδα ἐντοπίων⁷.

Ο ναός τῆς Μεταμορφώσεως ἀνήκει στήν κατηγορία τῶν μονοχωρῶν σταυρεπιστέγων, ὅπου ὁ χώρος δέν διαρθρώνεται μέ ἀψιδώματα, δηλαδή σ' αὐτήν πού ὁ Ὀρλάνδος ὀνόμασε Α1⁸. Ἀνατολικά προεξέχει μιᾷ ἡμικυκλικῇ ἀψίδα, ἐνῶ δυτικά προστετέθη πολὺ νωρίς ἕνας ἰσοπλατῆς νάρθηκας μέ δικλινῇ στέγη (Εἰκ. 1). Στόν δυτικό τοῖχο τοῦ ἀνοίγεται ἕνα σκάμμα, πλάτους 0,58 μ. καί μήκους 2,50 μ., πού ἴσως χρησίμευε ὡς ὀστεοφυλάκιο. Θύρες ἀνοίγονται στήν βόρεια καί τήν νότια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ, κάτω ἀπό τήν ἐγκάρσια καμάρα, καθώς καί στήν νότια πλευρά τοῦ νάρθηκα· δίλοβα παράθυρα στήν ἀψίδα, στά ἀετώματα τῆς ἐγκάρσιας καμάρας, ἐκατέρωθεν τῆς νότιας θύρας τοῦ κυρίως ναοῦ, στήν βόρεια πλευρά καί στό δυτικό ἀέτωμα τοῦ νάρθηκα, μονόλοβα ἐκατέρωθεν τῆς βόρειας θύρας καί μικρό κυκλικό παράθυρο στό ἀνατολικό ἀέτωμα.

Συγκρίνοντας τίς φωτογραφίες τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα (Εἰκ. 2-4) καί τήν τωρινή κατάσταση τοῦ μνημείου, καί παρατηρώντας τήν σύσταση τοῦ κονιάματος, κατα-

λήγομε στά ἀκόλουθα συμπεράσματα γιά τίς ἐπεμβάσεις πού ἔγιναν τό 1906 ἢ τό 1908: Ἡ τοιχοποιία τῆς ἀψίδας ἀνακατασκευάσθηκε στό μέν βόρειο τμήμα τῆς ἀπό τό ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων τοῦ παραθύρου καί ἄνω, στό δέ νότιο ἀπό τό ὕψος τῆς ποδιᾶς του (Εἰκ. 5). Τά τόξα τοῦ παραθύρου εἶναι ξαναφτιαγμένα. Ἀριστερά καί δεξιά ἀπό τό παράθυρο ἐντειχίσθηκαν δύο θωράκια, ἀπό τά ὁποῖα τό ἕνα ἔφραζε τόν βόρειο λοβό τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας, ἐνῶ τό ἄλλο ἦταν ἀκουμπισμένο πάνω στήν ἁγία τράπεζα (Εἰκ. 2 καί 15). Στόν ἀνατολικό τοῖχο ἡ ἀρχική τοιχοποιία σώζεται σέ ὅλο τό ὕψος τῆς μόνο στήν βορειοανατολικῇ γωνίᾳ· νοτίως τῆς ἀψίδας διατηρεῖται μέχρι τό ὕψος τῆς γενέσεως τῶν τόξων τοῦ παραθύρου.

1. Κ. Ν. Σάθα, Χρονικόν ἀνέκδοτον Γαλαξειδίου ἢ Ἱστορία Ἀμφίσσης, Ναυπάκτου, Γαλαξειδίου, Λοιδορικού καί τῶν περιχώρων, ἀπό τῶν ἀρχαιοτάτων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων μετά προλεγομένων καί ἄλλων ἱστορικῶν σημειώσεων, Ἀθήνησιν 1865, σ. 200. Ἀναδημοσίευση στό ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 67-68.

2. Ἰωβ μοναχοῦ, Ἀκολουθία εἰς τήν ὁσίαν... Θεοδώραν, PG, 127, 905-907. Γιά τό κείμενο αὐτό βλ. Α. Βρανοῦση, Χρονικά τῆς μεσαιωνικῆς καί τουρκοκρατουμένης Ἡπείρου, Ἰωάννινα 1962, σ. 49-54. Πρβλ. D. Nicol, The Despotate of Epiros, Oxford 1957, σ. 129-131.

3. Ἐχει παρατηρηθεῖ ὅτι, ἂν ἡ χρονολογία ἀνεγέρσεως Μ.Χ. 1147, πού ἀναφέρει ὁ Εὐθύμιος Πενταγιώτης, εἶναι λαθασμένη μεταγραφὴ τοῦ *σχινε* ἀντὶ τοῦ ὀρθοῦ *σφινε* (= 6755), ὁ ναός θά οἰκοδομήθηκε τό 1246/47· βλ. H. M. F. M. Küpper, Der Bautypus der griechischen Dachtransseptkirche (πολυγραφημένη διδακτορική διατριβή), III, σ. 245.

4. Κ. Ν. Σάθα, Χρονικόν, σ. ε'.

5. ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 65-70. Κατάλογος τῶν φωτογραφιῶν δημοσιεύθηκε στό ΔΧΑΕ Θ' (1910), σ. 12, ἀριθ. 2424-2428.

6. G. Millet, Catalogue des négatifs de la collection chrétienne et byzantine, Paris 1955, σ. 98 (ἀριθ. C2389-2391).

7. Τήν χρονολογία 1906 δίνει ὁ Ἀν. Σκιαδάς, Τό Γαλαξείδι. Μιά πανάρχαια ναυτική πολιτεία, Ἀθήναι 1986, σ. 79, πού στίς σ. 79-80 ἀναφέρεται στίς νεώτερες τύχες τοῦ μνημείου, ἐνῶ κατὰ τήν ΜΕΕ, 8, σ. 42 (λ. Γαλαξειδίον), «ἀνφοδομήθη τῷ 1908». Δέν μπόρεσα νά βρῶ τό βιβλίο τοῦ Ἀν. Σκιαδά, Τό μοναστήρι τοῦ Σωτήρος Χριστοῦ Γαλαξειδίου, Ἀθήνα 1974. Δυστυχῶς σεισμός πού ἔγινε στίς ἀρχές τοῦ 1993 ἀνοίξε πάλι τίς παλιές ρωγμές καί δημιουργεῖ νέες, πού θέτουν σέ κίνδυνο τό μνημεῖο.

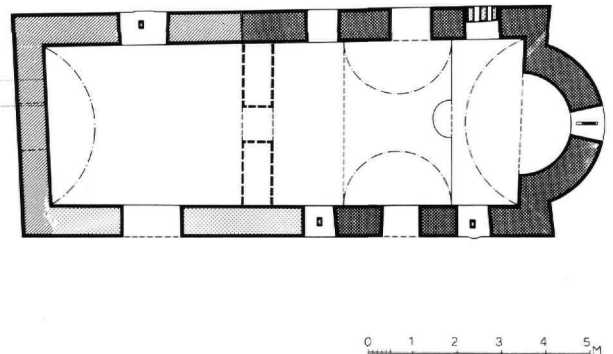
8. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοί τῆς Ἑλλάδος, ABME Α' (1935), σ. 42. Σύμφωνα μέ τήν κατάταξη τοῦ Μ. Δωρῆ ἀνήκει στήν κατηγορία ΣΤ Ι.Ι.Ι. (Πρόταση γιά τήν τυπολογία τῶν σταυρεπιστέγων ναῶν, Ἀθήνα 1991, σ. 7). Ἡ Εἰκ. 1 δείχνει τήν τομὴ τῆς πολὺ χαμηλῆς κατὰ μῆκος καμάρας, πού κατασκευάσθηκε κατὰ τήν ἐπισκευή τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα. Ἡ ἀρχική καμάρα θά ἔδραζόταν χαμηλότερα, ὥστε νά προκύπτει κανονικός ἡμικύλινδρος.

Στήν νότια πλευρά του κυρίως ναού, καί από τό ανατολικό άκρο της μέχρι τήν θύρα, ή αρχική τοιχοποιία σώζεται μέχρι καί τήν διπλή σειρά πλίνθων πάνω από τό παράθυρο (Εϊκ. 7). Ἀνάμεσα στήν θύρα καί τό δυτικότερο παράθυρο διατηρεῖται μέχρι τό άνωφλίο τής θύρας, ένώ τό παράθυρο εἶναι άνακατασκευασμένο καί ό αρχικός τοίχος σώζεται περίπου μέχρι τήν ποδιά του (Εϊκ. 6). Δυτικότερα δέν εἶναι σαφές ποῦ διατηρεῖται ή αρχική τοιχοποιία· πάντως δέν σώζεται ό άρμός μεταξύ κυρίως ναοῦ καί νάρθηκα.

Στό ανατολικό καί τό δυτικό τμήμα του βόρειου τοίχου του κυρίως ναοῦ ή αρχική τοιχοποιία διατηρεῖται μέχρι τό ὕψος τής διακοσμητικῆς ταινίας καί τών τόξων τών παραθύρων, ένώ στό κεντρικό σώζεται μέχρι καί τό άέτωμα (Εϊκ. 4 καί 8). Οἱ ἐπεμβάσεις περιορίζονται ἐδῶ στό φράξιμο τών σκαλοφυῶν, τήν κάλυψη τών άκρων του ξύλινου άνωφλίου μέ βήσσαλα καί τήν άνακατασκευή του όδοντωτοῦ γείσου. Τά ἐκατέρωθεν τής βόρειας θύρας μεγάλα μονόλοβα παράθυρα εἶναι κατά μεγάλο μέρος τειχισμένα, ή ἐπέμβαση ὅμως αὐτή πρέπει να ἔγινε πολύ νωρίς, ἄν κρίνουμε από τήν ὁμοιότητα τής τοιχοποιίας στό τειχισμένο τμήμα καί στόν βόρειο τοίχο. Ὁ τοίχος μεταξύ νάρθηκα καί κυρίως ναοῦ καταδαφίσθηκε, ἄν καί σωζόταν σέ ὁλόκληρο τό ὕψος του.

Ὁ βόρειος τοίχος του νάρθηκα διατηρεῖται μέχρι τό ὕψος τής στρώσεως πλίνθων πού ἐφάπτεται τών τόξων

του παραθύρου· στό ανατολικό άκρο του σώζονται τρεῖς ακόμη λίθοι πάνω από τήν στρώση αὐτή (Εϊκ. 5). Στό δίλοβο παράθυρο, ὅπου ἔλειπαν ό πεσσίσκος καί τό κιονόκρανό του (Εϊκ. 4), τοποθετήθηκαν πεσσίσκος καί ἐπίθημα από πωρόλιθο, πώρινος ρόμβος στήν ἔνωση τών δύο τόξων καί πλίνθινος σταυρός πάνω από τήν όδοντωτή ταινία πού τά περιβάλλει. Στό δυτικό τμήμα του νάρθηκα άνακατασκευάσθηκε τό ἄνω τμήμα τών γωνιῶν. Ὁ νότιος τοίχος του νάρθηκα εἶχε καταρρεῦσει καί ξανακτίσθηκε. Ἡ ανατολική καί ή νότια πλευρά του μνημείου ἐπιχρίσθηκαν μετά τήν ἐπισκευή τους· τό κονίαμα ἀφαιρέθηκε μόλις τό 1991. Γύρω στό μνημεῖο ὑπῆρχε στίς ἀρχές του αἰῶνα ἐπί-

Εϊκ. 1. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Κάτοψη (σχέδιο Ζάχι-άλ-Σααγιάχ).

Εϊκ. 2. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἀποψη από ΒΑ. (φωτ. ΧΑΕ 2426).

χωση μισού περίπου μέτρου. Τό κατά μήκος της βόρειας πλευράς του μνημείου πεζούλι είναι νεώτερο. Τό μνημείο είναι κτισμένο με άργους λίθους, ανάμεσα στους οποίους παρεμβάλλονται άφθονα κομμάτια τούβλων πάχους 2-3 εκ. και κεραμιδιών πάχους 1,5-3,5 εκ., άμελοῦς κατασκευής και τοποθετημένα συνήθως οριζοντίως στους άρμους. Στόν κυρίως ναό τό κονίαμα περιέχει πολλά βαθυκάστανα, άσπρα και σταχτιά χαλικάκια. Στόν νάρθηκα ή τοιχοποιία είναι κάπως διαφορετική, με μεγαλύτερες και πιό εμφανείς πέτρες και διαφορετικό κονίαμα: περιέχει υπόλευκα και φαιοπράσινα χαλικάκια, ένῶ σπανίζουν τά βαθυκάστανα πού κυριαρχοῦν στόν κυρίως ναό. Ἐπιμελέστερη είναι ή κατασκευή τῶν αετωμάτων τῆς ἐγκάρσιας κεραίας και τοῦ άνωτέρου τμήματος τῆς άψίδας. Οἱ λίθοι είναι ἐδῶ πελεκημένοι· στήν ἐγκάρσια κεραία δέν σχηματίζουν κανονικές σειρές. Στους οριζοντίους άρμούς παρεμβάλλονται πλίνθοι. Κάτω από τό γείσο τῆς άψίδας ὑπῆρχαν τρεῖς ἰσοῦψεῖς δόμοι, ανάμεσα στους οποίους μεσολαβοῦσαν μονές σειρές πλίνθων. Στους καθέτους άρμούς του κατωτέρου δόμου ἦταν πακτωμένα κάθετα τοῦβλα ή πλίνθοι πού σχημάτιζαν Η και Ι. Οἱ θύρες ἔχουν ξύλινα άνώφλια. Πάνω από τό ὑπέρθυρο τῆς δυτικῆς εἰσόδου τοῦ κυρίως ναοῦ ὑπῆρχε πλίνθινο άνακουφιστικό τόξο (Εἰκ. 3). Τά παράθυρα τοῦ κυρίως ναοῦ ἀπολήγουν σέ ἀπλά πλίνθινα τόξα, τοῦ νάρθηκα σέ διπλά. Τά δίλοβα παράθυρα ἔχουν τούς

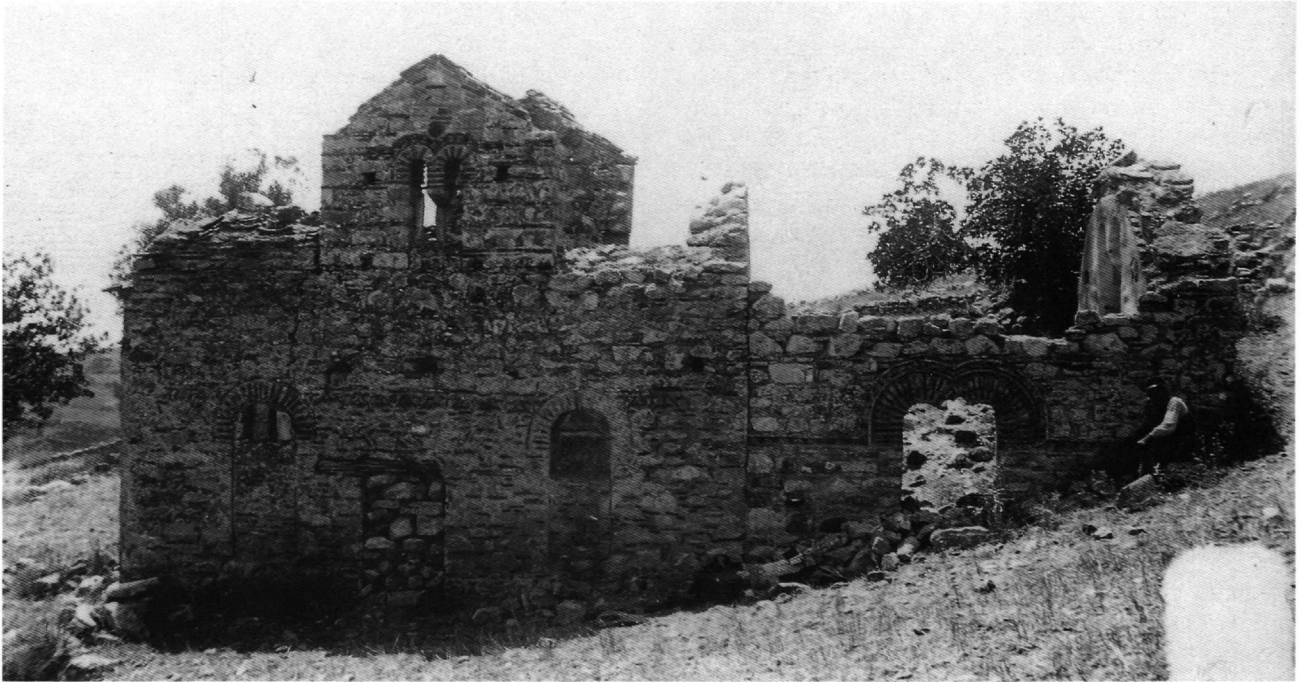
λοβούς ἐλευθέρους. Στά αετώματα ὀδοντωτή ταινία περιβάλλει τά πλίνθινα τόξα και συνεχίζεται γιά λίγο οριζοντίως. Στό βόρειο αέτωμα οἱ οριζόντιες προεκτάσεις τῆς ὀδοντωτῆς ταινίας ὀρίζονται ἀπό πλίνθους, τῶν ὁποίων ή μακρά πλευρά παρουσιάζει κυματοειδή διαμόρφωση⁹ (Εἰκ. 8). Στά ἄλλα παράθυρα μονή σειρά καμπύλων πλίνθων πλαισιώνει τά τόξα.

Ἐκτός ἀπό τίς ὀδοντωτές ταινίες πού άνέφερα, τίς ἑξωτερικές ἐπιφάνειες διακομοῦσαν τοῦβλα πού σχημάτιζαν στόν βόρειο τοῖχο τοῦ κυρίως ναοῦ και τήν βόρεια τουλάχιστον πλευρά τῆς άψίδας τεθλασμένη γραμμή, καθώς και σκυφία έντοιχισμένα πάνω ἀπό τίς ὀδοντωτές ταινίες τῶν αετωμάτων — δύο στό νότιο και

9. Τρία ἀνάλογα παραδείγματα παραθέτω στήν μελέτη μου Παρατηρήσεις ἐπί τῆς Παναγίας τοῦ Μπρυώνη, ΑΔ 28 (1975), Μελέται, σ. 164· βρίσκονται ὅλα στήν Δυτική Ἑλλάδα και είναι σχετικῶς ὀψιμα. Ἐς προστεθεῖ σέ αὐτά ὁ πυλώνας τῆς Ἁγίας Θεοδώρας στήν Ἄρτα. Βλ. Κ. Τσουρῆ, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος τῶν ὑστεροβυζαντινῶν μνημείων τῆς βορειοδυτικῆς Ἑλλάδος, Καβάλα 1988, εἰκ. 59 (ἐφ' ἑξῆς: Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος). Γιά τίς πλίνθους μέ κυματοειδή διαμόρφωση γενικώτερα βλ. Ἄ. Κ. Ὁρλάνδου, Ἄγνωστος βυζαντινός ναός παρά τό Δραγάνο τῆς Ἀχαΐας, ΑΒΜΕΙΑ (1969), σ. 66· Κ. Τσουρῆ, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 120-121. Τοῦβλο μέ τραπεζιοειδείς ἐγκοπές είναι πακτωμένο στήν τοιχοποιία πάνω ἀπό τό ἀριστερό τόξο τοῦ βορείου παραθύρου τοῦ νάρθηκα· διακρίνεται ἤδη στήν φωτογραφία τοῦ 1902 (Εἰκ. 4). Πρβλ. Κ. Τσουρῆ, Ὁ κεραμοπλαστικός διάκοσμος, σ. 125.

Εἰκ. 3. Ναός Σωτῆρος Γαλαξειδίου. Ἀποψη ἀπό ΝΔ. (φωτ. ΧΑΕ 2424).

Είκ. 4. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. "Αποψη από Β. (φωτ. ΧΑΕ 2425).

Είκ. 5. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. "Αποψη από ΒΒΑ.

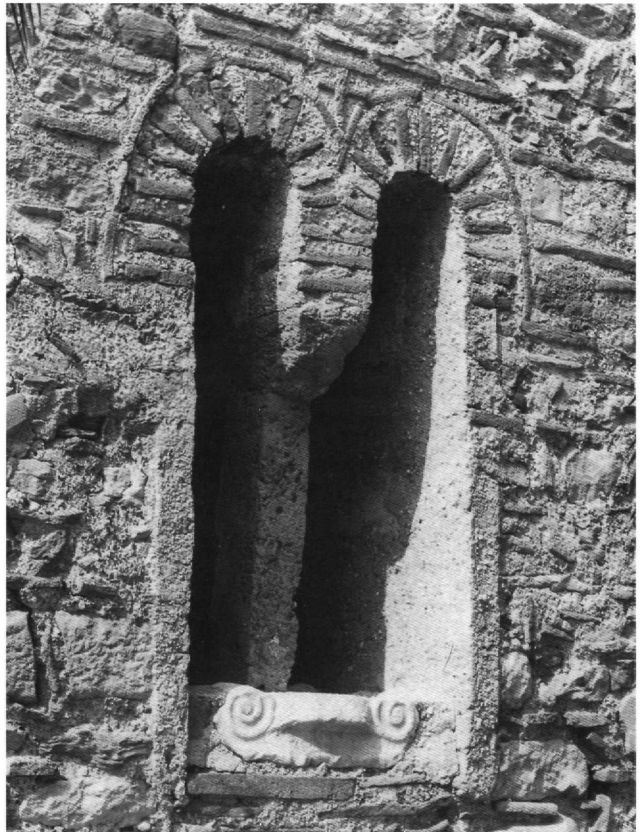

ἀπό ἓνα στό βόρειο καί στό δυτικό. Τά δύο τελευταῖα ἔχουν ἀντικατασταθεῖ μέ πλίνθινους σταυρούς. Στά τριγωνικά διάχωρα πού σχηματίζουν οἱ τεθλασμένες γραμμές εἶναι πακτωμένοι ἄτεχνοι πλίνθινοι σταυροί¹⁰ καί ἓνα στρογγυλό ὄστρακο ἀπό τόν πυθμένα ἀγγείου (Εἰκ. 9). Ὑπόλογοι σταυροί ἐσχηματίζοντο πάνω ἀπό τά σημεῖα ἐνώσεως τῶν τόξων τῶν διλόβων παραθύρων στήν ἀψίδα καί στήν νότια πλευρά τοῦ κυρίως ναοῦ. Στό βόρειο ἀέτωμα, πάνω ἀπό τό δυτικό τόξο τοῦ παραθύρου, εἶναι ἐντειχισμένη γωνία μαρμάρινης θύρας μακεδονικοῦ τάφου μέ δύο σειρές ἀναγλύφων ἐφηλίδων. Στίς φωτογραφίες τοῦ μνημεῖου πρὶν ἀπό τήν ἐπισκευή του διακρίνονται πλίνθινα ὀδοντωτά γείσα στήν ἀψίδα καί τά ἀετώματα τοῦ κυρίως ναοῦ καί τοῦ νάρθηκα καί μερικοί παλιοί στρωτήρες στίς στέγες τῆς ἀψίδας καί τῆς ἐγκάρσιας καμάρας. Μαρμάρινος ἀμφικιονίσκος χωρίζει τοὺς λοβούς τοῦ παραθύρου τῆς ἀψίδας. Στά ἄλλα δίλοβα παράθυρα ἄτεχνοι πώρινοι πεσσίσκοι χωρίζουν τοὺς λοβούς. Στό ἐπίθημα τοῦ πεσσίσκου τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος ἔχει λαξευθεῖ ἀνάγλυφος σταυρός (Εἰκ. 10). Οἱ ποδιές τῶν παραθύρων δέν ἐξέχουν, ἐκτός ἀπό τό βόρειο παράθυρο τοῦ νάρθηκα, ὅπου στό μέσον τῆς ποδιάς ὑπάρχει λοξότμητος κοσμήτης. Στήν ποδιά τοῦ ἀνατολικοῦ παραθύρου τῆς νότιας πλευρᾶς εἶναι τοποθετημένο ἀνάποδα μαρμάρινο ἰωνικό κιονόκρανο¹¹ (Εἰκ. 7). Στίς ἀρχές τοῦ αἵωνα ὁ ἔφορος Ν. Παππαδάκης εἶχε ἐπισημάνει ἀνατολικά ἀπό τόν ναό «τεμάχιον βυζαντινῆς μαρμάρινης ἐπιγραφῆς ἐπὶ τεμαχίου πιθανῶς ὑπερθύρου», μέ τήν ἐπιγραφή «ΚΥΙΥ ΕΤΕΙΩ (= Κυρίου Ἰησοῦ ἐτελειώθη)»¹². Ὁ τύχη τῆς ἐπιγραφῆς μοῦ εἶναι ἄγνωστη.

Ἡ Μεταμόρφωσις τοῦ Γαλαξειδίου εἶναι λοιπόν πενιχρό μᾶλλον μνημεῖο, πού δέν θά ὑποπευόταν κανεῖς ὅτι κτίσθηκε ἀπό ἡγεμόνα, καί μάλιστα ὑπό τήν ἐπίβλεψη «περίφημου τζινιέρη», πού ἦταν πολυταξιδεμένος καί εἶχε δουλέψει προηγουμένως σέ φραγκοκρατούμενες περιοχές¹³. Ἡ τοιχοδομία του καί τά μορφολογικά του στοιχεῖα — ὅπως τά δίλοβα παράθυρα μέ ἐλευθέρους τοὺς λοβούς — ἀρχαίζουν καί δέν προδί-

Εἰκ. 6. Ναός Σωτῆρος Γαλαξειδίου. Ἡ νότια πλευρά ἀπό ΝΔ.

Εἰκ. 7. Ναός Σωτῆρος Γαλαξειδίου. Ἀνατολικό παράθυρο τῆς νότιας πλευρᾶς.

10. Κακῶς χαρακτηρίζεται ὡς κουφικά γράμματα ἡ τεθλασμένη γραμμὴ μέ τοὺς σταυρούς ἀπὸ τοὺς Π. Λαζαρίδη, ΑΔ 16 (1960), Χρονικά, σ. 167, καί Ὑ. Σκιαδᾶ, Τό Γαλαξείδι, σ. 80.

11. L. Lerat - F. Chamoux, Voyage en Locride Occidentale, BCH LXXI-LXXII (1947-1948), σ. 59, εἰκ. 7.

12. ΑΔ 6 (1920-21), σ. 200.

13. Κ. Ν. Σάθα, Χρονικόν, σ. 200.

δουν καμία φραγκική επίδραση¹⁴. Προφανώς χρησιμοποιήθηκαν ντόπιοι κτίστες, και ὄχι συνεργεῖο ἀπὸ τὴν περιοχή τῆς Ἄρτας. Ἀνάλογη τοιχοποιία ἀπαντᾷ στους κοντινοὺς Ταξιάρχες τῆς Δεσφίνας, με τοιχογραφίες τοῦ 1332¹⁵. Ἡ πλίνθινη τεθλασμένη γραμμὴ, χωρὶς τοὺς σταυροὺς πού τὴν πλουτίζουν στὸν ναὸ τοῦ Γαλαξειδίου, συναντᾶται συχνά σὲ διάφορες περιφέρειες καὶ χρονικὲς περιόδους¹⁶. Στὴν ἴδια μέ τὸ μνημεῖο μας περιοχή ἀπαντᾷ λ.χ. τὸν 13ο αἰῶνα στὸν νάρθηκα τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη κοντὰ στὸ Εὐάλιον¹⁷.

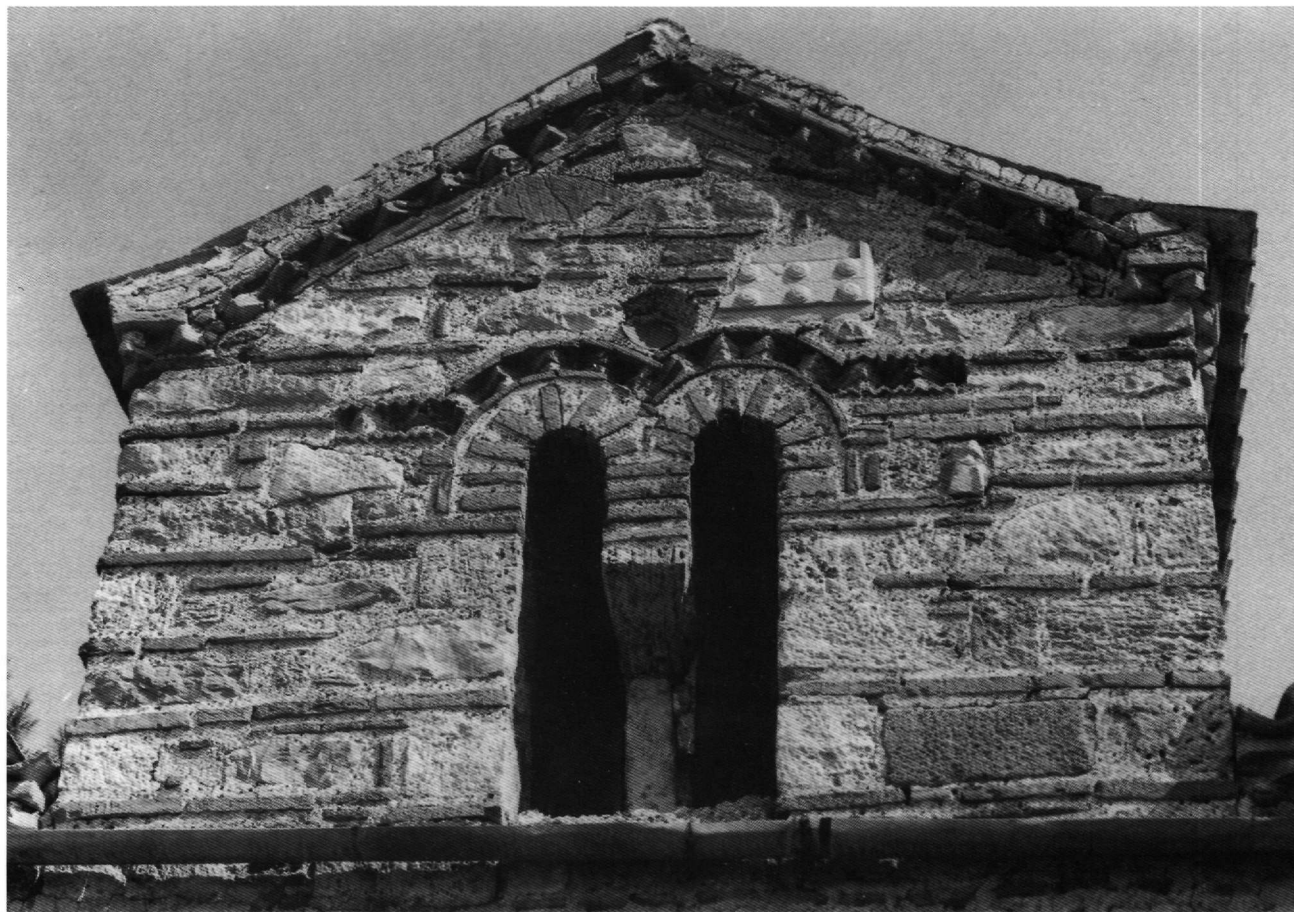
Τὸ μνημεῖο μνημονεύεται στὴν βιβλιογραφία κυρίως λόγω τοῦ ἀρχιτεκτονικοῦ του τύπου¹⁸, διασώζει ὅμως καὶ μερικές τοιχογραφίες, στίς ὁποῖες ἀναφέρθηκε συντόμως ὁ Παῦλος Λαζαρίδης, πού τίς χαρακτηρίζει «ἔργα καλῆς ἐργασίας τοῦ 17ου-18ου αἰῶνος». Ἡ χρονολόγηση αὐτὴ ἐπαναλαμβάνεται στὴν *Tabula Imperii Byzantini* καὶ σὲ εὐρετήριο τῶν μνημείων τῆς Φωκίδος¹⁹.

Κατὰ μίαν ἐπίσκεψή μου στὸν ναό, στίς 20 Ἀπριλίου 1970, εἶχα δεῖ καὶ φωτογραφίσει τίς τοιχογραφίες αὐτές, τίς ὁποῖες θὰ χρονολογοῦσα ἀρκετὰ παλιότερα,

στὴν περίοδο τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἡπείρου²⁰. Ἐλάχιστα, πολὺ ἐφθαρμένα λείψανα τοῦ γραπτοῦ διακόσμου σώζονται σήμερα στὸν βόρειο τοῖχο. Ἀριστερά ἀπὸ τὸ δυτικὸ παράθυρο τοῦ κυρίως ναοῦ εἰκονίζεται ἓνας μοναχὸς μέ ἀνάλαβο καὶ κουκούλιο, πού μέ τὸ δεξιὸ χέρι κρατεῖ σταυρὸ μπροστά στὸ στήθος καὶ μέ τὸ ἀριστερὸ ἀνεπτυγμένο εἰλητάριο μέ ἐξίτηλη ἐπιγραφή. Δεξιὰ ἀπὸ τὸ παράθυρο αὐτὸ σώζονται ἓνας ἱεράρχης, πού κρατεῖ κλειστὸ βιβλίο, καὶ τμῆμα ἐνός ἄλλου, ἀναφαντασία ἁγίου. Σχετικῶς καλύτερα διατηροῦνται στους σταθμούς τοῦ ἴδιου παραθύρου δύο ἀδιά-

14. Γιά τὴν τοιχοποιία πρβλ. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ εἰς τὴν Δυτικὴν Στερεάν Ἑλλάδα καὶ τὴν Ἡπειρον ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 7ου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ 10ου αἰῶνος, Θεσσαλονίκη 1975, σ. 142-143 (ἐφ' ἐξῆς: Ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονική)· γιά τὰ δίλοβα παράθυρα μέ ἐλευθέρους τοὺς λοβοὺς βλ. H. Megaw, *The Chronology of Some Middle-Byzantine Churches*, BSA XXXII (1931-1932), σ. 120-121.

15. Μ. Σωτηρίου, Αἱ τοιχογραφίαι τοῦ βυζαντινοῦ ναοῦ τοῦ τῶν Ταξιαρχῶν Δεσφίνης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Γ' (1962-1963), σ. 175, πίν. 46.1.

Εἰκ. 8. Ναὸς Σωτῆρος Γαλαξειδίου. Τὸ βόρειο ἀέτωμα.

Εικ. 9. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Πλίνθινη διακοσμητική ταινία στον βόρειο τοίχο του κυρίως ναού.

16. Π. Α. Βοκοτοπούλου, 'Η ἐκκλησιαστική ἀρχιτεκτονική, σ. 170-171.

17. Β. Κατσαρού, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου στό Εὐπάλιο Δωρίδος, Actes du XVe Congrès International d'études byzantines, IIA, Athènes 1981, σ. 237-240, εἰκ. 1.

18. Βλ. λ.χ. G. Millet, L'école grecque dans l'architecture byzantine, Paris 1916, σποράδην· Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Οἱ σταυρεπίστεγοι ναοὶ τῆς Ἑλλάδος, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 8)· Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία, ἐν Ἀθήναις 1942, σ. 435· D. Nicol, ἔ.ἀ., σ. 200· Π. Λαζαρίδης, ἔ.ἀ.· J. Koder - F. Hild, Hellas und Thessalia (TIB 1), Wien 1976, σ. 260· H. M. F. M. Küpper, Bautypus und

Genesis der griechischen Dachtranseptkirche, Ἀθήναι 1990, σ. 37-39· Μ. Δωρῆς, ἔ.ἀ.

19. Π. Λαζαρίδης, ἔ.ἀ. J. Koder - F. Hild, ἔ.ἀ. Ἀργ. Πετρονώτῃ, Ἀρχιτεκτονικά καὶ οἰκιστικά μνημεῖα καὶ ἱστορικές θέσεις τοῦ Νομοῦ Φωκίδος, ΕΕΣτΜ Δ' (1973), σ. 105 σημ. 3. Ὁ Ἄν. Σκιαδᾶς (Τό Γαλαξίδι, σ. 80), ἀναφέρει «ἀγιογραφίες τοῦ 15ου αἰώνα».

20. Τὴν ἴδια διαπίστωση εἶχαν κάνει ὁ ἄλλοτε ἀρμόδιος Ἐφορος Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων ἀκαδημαϊκὸς Μανόλης Χατζηδάκης (κατὰ προφορική ἀνακοίνωσή του) καὶ ὁ Καθ. H. Hallensleben (H. M. F. M. Küpper, ἔ.ἀ. (ὑπόσημ. 3), σ. 246).

Εικ. 10. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Τὸ παράθυρο τοῦ δυτικοῦ ἀετώματος.

Είκ. 11. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἀδιάγνωστη ἁγία στὸν δυτικὸ σταθμὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ κυρίως ναοῦ.

γνωστες ἁγίες μέ καστανέρυθρα καὶ ἀνοιктоπράσινα πλουμιστὰ ροῦχα, ζωγραφισμένες σέ μικρότερη κλίμακα (Είκ. 11-12). Καί οἱ δύο εἶναι νέες καὶ εἰκονίζονται κατὰ μέτωπον, κρατώντας μέ τό δεξιὸ χέρι ἕνα σταυρό μπροστά στοῦ στήθος καὶ ὑψώνοντας τό ἀριστερό μέ τήν παλάμη πρὸς τὰ ἔξω. Τό πλάσιμο στά πρόσωπά τους εἶναι μαλακό, μέ πρασινωπές σκιές. Χαρακτηριστικά εἶναι τὰ μεγάλα μάτια μέ τό τονισμένο ἐπάνω βλέφαρο, πού ἐξέχει στὸν ἔξω κανθό (Είκ.

Είκ. 12. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἀδιάγνωστη ἁγία στὸν ἀνατολικὸ σταθμὸ τοῦ δυτικοῦ παραθύρου τοῦ κυρίως ναοῦ.

13-14). Κάτω ἀπὸ τήν ποδιά τοῦ παραθύρου, ὅπου ἔπεσε τό νεώτερο κονίαμα, ἀποκαλύφθηκαν δύο φωτοστέφανοι.

Πρὶν ἀπὸ τήν ἀτυχή ἐπισκευή τῶν ἀρχῶν τοῦ αἵωνα ἐσώζοντο τοιχογραφίες στήν ἀψίδα (Είκ. 15), στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ νάρθηκα (Είκ. 3) καὶ στήν πρόθεση. Ἡ ἀψίδα εἶναι σήμερα ἀσπρισμένη καὶ δέν ὑπάρχουν ἐνδείξεις πού νά πιστοποιοῦν ὅτι σῶζονται τοιχογραφίες κάτω ἀπὸ τό κονίαμα, ἐνῶ ὁ μεταξὺ κυ-

ρίως ναού και νάρθηκα τοίχος κατεδαφίσθηκε. "Όσον αφορά στην πρόθεση, ο Λαμπάκης γράφει ότι «ἐπὶ τῆς προθέσεως ἀντί τῆς "Ακρας Ταπεινώσεως εὐρηται Βυζαντιν. σταυρός πλουσίας διακοσμήσεως»²¹. Σήμερα δέν διακρίνονται ἴχνη κόγχης προθέσεως καὶ ὁ χώρος στὸν βόρειο τοῖχο μεταξύ τοῦ παραθύρου καὶ τῆς βορειοανατολικῆς γωνίας εἶναι πολὺ μικρός. Νά ἀνοιγόταν στήν γωνία κόγχη, ἡ ὁποία τειχίσθηκε γιὰ στατικούς λόγους, ἢ νά ὑπῆρχε ἀπλῶς κτιστὴ τράπεζα; Στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ὑπῆρχε παράσταση τῆς Δεήσεως, μέ τὸν Χριστὸ Παντοκράτορα καθισμένο σέ θρόνο χωρὶς ἐρεισίνωτο (Εἰκ. 15). "Ο Κύριος κρατοῦσε ἀνοικτὸ εὐαγγέλιο καὶ πατοῦσε σέ ὀρθογώνιο ὑποπόδιο μέ διάκοσμο ἀπὸ φολίδες, πού περιέκλειαν τρίφυλλα ἀνθέμια· τέτοιος διάκοσμος ἀπαντᾷ τὸν 11ο καὶ τὸν 12ο αἰῶνα σέ τοιχογραφίες, σμάλτα καὶ πολυτελῆ χειρόγραφα²². Τὸ πλαίσιο τοῦ ὑποποδίου

Εἰκ. 13. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 11.

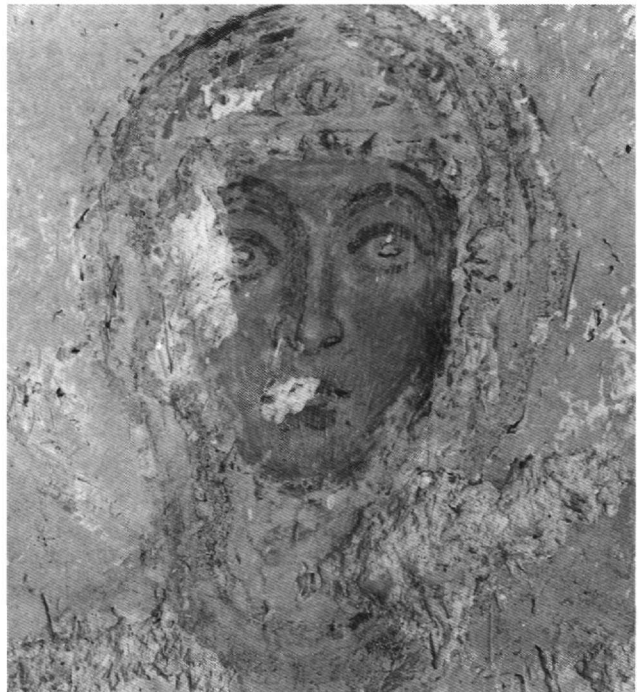
οὐ ἦταν διάστικτο μέ μαργαριτάρια. Δεξιὰ τοῦ Χριστοῦ στεκόταν ἡ Θεοτόκος καὶ ἀριστερά του ὁ Πρόδρομος, ντυμένος χιτῶνα καὶ μῆλωτή. Στὴν φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη διακρίνεται ἡ ἐπιγραφή [Ο] ΑΓΙ(ος) ΙΩ(άννης). Πλατιά ταινία με φυτικὸ κόσμημα διέτρεχε τὸ τόξο τοῦ τεταρτοσφαιρίου. Ἀριστερά ἀνθέμια ἐφύοντο ἀπὸ ἐλίσσόμενο βλαστὸ· δεξιὰ ὑπῆρχαν συνεχόμενοι κύκλοι πού μᾶλλον περιεῖχαν ἀνθέμια. Ἡ παράσταση ἦταν κατεστραμμένη στὸ ἐπάνω μέρος τοῦ τό-

ξου καὶ οἱ μορφές εἶχαν πολλές φθορές — ἰδίως τὸ κεφάλι τοῦ Ἰησοῦ. Δύο διαγώνιες ρωγμές ἄρχιζαν ἀπὸ τὰ τόξα τοῦ διλόβου παραθύρου τῆς ἀψίδας, ἐνῶ μία κάθετη ἔχαινε στὸ νότιο ἄκρο τῆς κόγχης.

Τὸ Τρίμορφο ἀντικαθιστᾷ πολὺ συχνά στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας τὴν συνήθη Θεοτόκο ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα κ.ἐ. σέ ναοὺς τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, τῆς Γεωργίας, τῆς Κριμαίας, τῆς Κρήτης καὶ ἄλλων νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, καὶ τῆς Νοτίου Ἰταλίας²³. "Όσον ἀφορᾷ στὸ

21. ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 68.

22. Πρβλ. τὸν ὀρθοῖο αὐτοκράτορα στὸ φ. 2ν τοῦ κώδ. Par. Coislin 79 (H. Omont, *Miniatures des plus anciens manuscrits grecs de la Bibliothèque Nationale du VIe au XIVe siècle*, Paris 1929, πίν. LXIV), τὴν Pala d'Oro, ὅπου οἱ φολίδες περιέχουν σταυροὺς ἢ κουκκίδες (H. R. Hahnloser, *Il tesoro di San Marco*, Φλωρεντία 1971, πίν. XXIII-XXVI) καὶ τὸν ἀρχάγγελο Μιχαήλ στήν Παναγία τοῦ Ἀρα-

Εἰκ. 14. Λεπτομέρεια τῆς Εἰκ. 12.

κος (H. Maguire, *Art and Eloquence in Byzantium*, Princeton 1981, εἰκ. 59).

23. J. Lafontaine-Dosogne, *L'église rupestre dite Eski Baca Kilisesi et la place de la Vierge dans les absides cappadociennes*, JÖB 21 (1972), σ. 171. N. Thierry, *A propos des peintures d'Ayvali köy (Cappadoce)*, Zograf 5 (1974), σ. 16-22. T. Velmans, *L'image de la Déisis dans les églises de Géorgie et dans celles d'autres régions du monde byzantin*, CahArch 29 (1980-81), σ. 57-58, 100. Ἀ. Κ. Ὀρλάνδου, *Δύο βυζαντινά μνημεῖα τῆς Δυτικῆς Κρήτης*, ABME Η' (1955-56), σ. 133-134. A. Medea, *Gli affreschi delle cripte eremitiche pugliesi*, Ρώμη 1939, εἰκ. 23, 48, 137, 155.

Αἰγαῖο, συνήθως ἀναφέρονται τὰ παραδείγματα τῆς Ρόδου καὶ ἄλλων νησιῶν τῆς Δωδεκανήσου, καὶ ἄλλα στὴν Χίο, τὴν Σίκινο, τὰ Κύθηρα²⁴. Ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ μεγάλος ἀριθμὸς παραστάσεων τοῦ Τριμόρφου στὸ τεταρτοσφαίριο τῆς ἀψίδας ἐκκλησιῶν τῆς Νάξου²⁵.

Σπάνια ἀπαντᾷ ἡ διάταξη αὐτὴ στὶς ἡπειρωτικὲς περιοχὲς τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, καὶ ὄχι μόνο, ὅπως ἔχει γραφεῖ, σὲ κοιμητηριακοὺς ναοὺς — ὅπως οἱ κρύπτες τοῦ Ὁσίου Λουκά καὶ τοῦ Βαῤκονο²⁶ — ἀλλὰ καὶ σὲ συνήθεις ἐκκλησίαις, ὅπως στὸν Ἀι-Γιαννάκη τῆς Ζούπενας²⁷ καὶ στὸν Ἅγιο Νικόλαο τῆς Πλάτσας²⁸, ὅπου ὁ κτίτωρ παρακαλεῖ τὸν Παντεπόπτη Κύριο νὰ τοῦ ἀποδώσει «λύσιν σφαλμάτων», κατὰ ἀντίστοιχο μὲ αὐτὸ πού συμβαίνει στὸν ναὸ μας, κι ἂς μὴν ὑπάρχει σχετικὴ ἐπιγραφή, ἀφοῦ οἰκοδομήθηκε ἀπὸ τὸν Μιχαήλ τὸν Β' σὲ ἐνδειξη μετανοίας γιὰ τὸ ἁμάρτημα στὸ ὁποῖο εἶχε ὑποπέσει.

Ὁ ἡμικύλινδρος τῆς ἀψίδας ἐκοσμεῖτο μὲ τέσσερις ὁλόσωμους συλλειτουργοῦντες ἱεράρχες, κάτω ἀπὸ γραπτὰ τόξα πού ἔβαιναν σὲ λεπτοὺς κίονες (Εἰκ. 15). Τὰ τόξα αὐτὰ ἐκοσμοῦντο μὲ συνεχόμενα πεντάφυλλα ἀνθήμια, πολὺ συνηθισμένα σὲ μικρογραφίες χειρογράφων. Στὰ διάχωρα ἀνάμεσα στὰ τόξα καὶ τὴν ταινία πού ὀρίζει τὴν βάση τοῦ τεταρτοσφαιρίου ὑπῆρχε φυτικὸς διάκοσμος. Οἱ ἱεράρχες ἦταν πολὺ ἐφθαρμένοι καὶ ὁ δεξιότερος ἦταν σχεδὸν τελείως κατεστραμμένος, ἐνῶ τοῦ διπλανοῦ, πού μπορεῖ νὰ ταυτισθεῖ μὲ τὸν ἅγιο Ἰωάννη τὸν Χρυσόστομο, δὲν ἐσώζοντο τὰ πόδια. Τὰ κείμενα τῶν εὐαγγελίων ἦταν τελείως ἐξίτηλα, ὅπως καὶ τοῦ εὐαγγελίου πού κρατοῦσε ὁ Χριστός. Ἡ παράσταση ἁγίων στὸν ἡμικύλινδρο τῆς ἀψίδας κάτω ἀπὸ γραπτὴ τοξοστοιχία συναντᾶται ἀπὸ τὸν 11ο αἰῶνα καὶ ἐξῆς²⁹.

Τὸ μεσαῖο καὶ τὸ δεξιὸ τμήμα τῆς ταινίας πού χωρίζει τὸ τεταρτοσφαῖριο ἀπὸ τὸν ἡμικύλινδρο διέθεε ἐπιγραφή, τῆς ὁποίας ἡ ἀρχὴ εἶχε ἀποξεσθεῖ, ἐνῶ τὸ τέλος δὲν διακρίνεται στὴν φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη, ὁ ὁποῖος εἶχε διαβάσει τίς λέξεις [ΠΑΤΡΙ]ΑΡΧΟΥΝΤΟΣ ΤΟΥ ΚΥΡ... ΕΠΙΣΚΟΠΟΥΝΤΟΣ ΕΠΙΣΚΟ[ΠΟΥ]...

Οἱ μορφές τοῦ τεταρτοσφαιρίου, πού διεισροῦντο καλύτερα, ἦταν ἐπίπεδες, μὲ χοντρά περιγράμματα καὶ τονισμένες γραμμικὲς πτυχές σὲ κάθετες δέσμες.

Στὴν φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη διακρίνεται νοτίως τῆς ἀψίδας, στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, τόξο στὸ ὕψος τῶν τόξων τῆς κόγχης καὶ ἀπὸ κάτω φωτοστέφανος. Φαίνεται λοιπόν ὅτι ἡ τοξοστοιχία συνεχιζόταν στὸν ἀνατολικὸ τοῖχο, ἂν ὄχι καὶ στοὺς πλάγιους τοίχους τοῦ Ἱεροῦ Βήματος.

Σὲ ἄλλη φωτογραφία τοῦ Λαμπάκη φαίνονται τοιχογραφίες στὴν δυτικὴ πλευρὰ τοῦ κατεδαφισμένου σήμερα τοῖχου μεταξύ κυρίως ναοῦ καὶ νάρθηκα (Εἰκ. 3).

Ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν θύρα εἰκονιζόταν ἡ Θεοτόκος μὲ τὸν Χριστὸ μπροστὰ στὸ στήθος καὶ δεξιὰ ὁ Χριστὸς Παντοκράτωρ, πού ἐκτείνει τὸ χέρι σὲ νεῦμα εὐλογίας. Γραπτὰ τοξωτὰ πλαίσια περιέκλειαν καὶ τίς δύο παραστάσεις. Ψηλότερα ἦταν ζωγραφισμένες σκηνές, ἀπὸ τίς ὁποῖες ἐλάχιστα ἔχνη ἐσώζοντο τὸ 1902, ἰδίως πᾶνω ἀπὸ τὸν Χριστό.

Ἡ ἀποσπασματικὴ κατάσταση στὴν ὁποία σώθηκαν οἱ τοιχογραφίες τοῦ μνημείου πού μᾶς ἀπασχολεῖ, οἱ ἐκτεταμένες φθορές τους καὶ τὸ γεγονὸς ὅτι μᾶς εἶναι γνωστὲς κυρίως ἀπὸ φωτογραφίες, δυσχεραίνουν μία σωστὴ ἀποτίμηση καὶ χρονολόγησή τους. Στὰ γαλήνια ἰδεαλιστικὰ πρόσωπα τῶν δύο γυναικῶν τῆς βόρειας πλευρᾶς ὁ ὄγκος ἀποδίδεται ἐπιτυχημένα μὲ τὴν ἀντίθεση φωτός καὶ σκιάς. Οἱ σκιές εἶναι περιορισμένες σὲ ἑκταση, τὰ εὐγενικὰ χαρακτηριστικὰ ἔχουν ἀποδοθεῖ μὲ λίγες σίγουρες πινελιές. Πρόκειται γιὰ ἐπαρχιακὴ ἐκδοχὴ τῆς μνημειακῆς πλαστικῆς τεχντροπίας τοῦ δευτέρου καὶ τρίτου τετάρτου τοῦ 13ου αἰ. Οἱ τοιχογραφίες μας θὰ μπορούσαν νὰ συσχετισθοῦν μὲ τίς λίγες μορφές πού σώζονται στὴν Ἁγία Σοφία τῆς Νικαίας ἢ μὲ τοὺς ἁγίους Ἀναργύρους καὶ τὴν ἁγία Θεοδότῃ στὴν Ἐπισκοπὴ Εὐρυτανίας, πού ἔχουν χρονολογηθεῖ στὸ δεύτερο τέταρτο τοῦ 13ου αἰ.³⁰ Θά

24. Βλ. λ.χ. Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Ρόδου, ABME 5' (1948), σ. 143-144, 177-178, 183-184.

25. Ἀ. Κατσιώτη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Ζαχαρία στὸ Φοινίκι τῆς Χάλκης, AD 40 (1985), Μελέται, σ. 232. Χ. Κοιλάκου, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὰ Πραστεῖα Σιδερούντας Χίου, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΑ' (1982-1983), σ. 55-57. Π. Α. Βοκοτοπούλου, Ἡ βυζαντινὴ τέχνη στὰ Ἐπτάνησα, ΚερκΧρον XV (1970), σ. 167.

26. Ἀπαντᾷ στὴν Δροσιανή, τὴν Πρωτόθρονη τοῦ Χαλκιοῦ, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη στὸ Κεραμί (Μ. Χατζηδάκης κ.ἄ., Νάξος, Ἀθήνα 1989, σ. 27, 34, 90), τὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ τὴν Παναγία Λαθρήνου (Μ. Παναγιωτίδης, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Γεωργίου Λαθρήνου στὴ Νάξο, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. ΙΣΤ' (1991-1992), σ. 139-143, 148), τὸν Χριστὸ στὸ Τσικαλαριό, τὴν Παναγία Ἀγιασοῦ, τὸν Ἅγιο Ἰωάννη τὸν Θεολόγο, τὸν Ἅγιο Παχώμιο καὶ Γεώργιο, τὸν Προφήτη Ἠλία, τὸν Ἅγιο Γεώργιο καὶ τὸ παρεκκλήσιο τῆς Ἀγίας Κυριακῆς στὴν Ἀπείρανθο, τὸν Ἅγιο Στέφανο Ἀρχατοῦ, τὸν Ἅγιο Νικόλαο Κομιακῆς.

27. C. Connor, Art and Miracles in Medieval Byzantium. The Crypt at Hosios Loukas and its Frescoes, Princeton 1991, σ. 5-6, 55-56, εἰκ. 83. E. Bakalova, Bačkovskata kostnica, Σόφια 1977, εἰκ. 8.

28. Ν. Β. Δρανδάκης, Ὁ σπηλαιώδης ναὸς τοῦ Ἀι-Γιαννάκη στὴ Ζούπενα, ΔΧΑΕ περ. Δ' - τ. ΙΓ' (1985-1986), σ. 84, εἰκ. 10.

29. Ν. Μουρίκη, Οἱ τοιχογραφίες τοῦ Ἁγίου Νικολάου στὴν Πλάτσα τῆς Μάνης, Ἀθήναι 1975, σ. 25, 34-35, εἰκ. 1-3.

30. Πρβλ. τίς παρατηρήσεις τῆς Ντούλας Μουρίκη, Οἱ βυζαντινὲς τοιχογραφίες τῶν παρεκκλησιῶν τῆς Σπηλιάς τῆς Πεντέλης, ΔΧΑΕ, περ. Δ' - τ. Ζ' (1973-1974), σ. 104.

31. M. Restle, Die byzantinische Wandmalerei in Kleinasien, Recklinghausen 1967, III, εἰκ. 551. Κατάλογος ἐκθέσεως Βυζαντινῶν τοιχογραφιῶν καὶ εἰκόνες, Ἀθήνα 1976, σ. 31, πίν. VI-VIII (Μ. Χατζηδάκης).

Είκ. 15. Ναός Σωτήρος Γαλαξειδίου. Ἡ ἀψίδα τοῦ ἱεροῦ (φωτ. ΧΑΕ 2428).

πρέπει όμως να αποδοθούν στα μέσα ή στο τρίτο τέταρτο του 13ου αϊ., αφού τότε οικόδομήθηκε το μνημείο.

Από τις παραστάσεις που μās είναι γνωστές μόνο από φωτογραφίες, ή μόνη που διετηρείτο κάπως καλά, και μάλιστα μόνο στο κατώτερο τμήμα της, είναι το Τρίμορφο της άψιδας. Έδω υπερέχει το γραμμικό στοιχείο. Οι μορφές είναι έντελως επίπεδες, χωρίς φωτοσκιάσεις, και οι πτυχές σχηματίζονται με δέσμες από τονισμένες ευθείες γραμμές. Ο ζωγράφος μένει έδω προσκολλημένος στην γραμμική τεχνοτροπία που χαρακτηρίζει πλήθος έπαρχιακών μνημείων του 13ου αϊ. Τά θωράκια που είναι έντειχισμένα στην άψίδα κοσμούνται με ανάγλυφο σταυρό, του οποίου οι κεραίες διαπλατώνονται στα άκρα και απολήγουν σέ σταγόνες. Στο ένα, σωζομένων διαστάσεων 82 x 42 εκ., που είναι έντειχισμένο βορείως του παραθύρου, λογχοειδή φύλλα εκφύονται από την βάση και κουκουνάρια από την διασταύρωση των κεραιών. Οι επάνω γωνίες είναι σπασμένες. Στο πάρισο θωράκιο, διαστάσεων 80 x 44 εκ., ή διάταξη είναι αντίστροφη: τά κουκουνάρια είναι κάτω και τά φύλλα επάνω. Τά γλυπτά αυτά φαίνονται

αρχαιότερα κατά δύο περίπου αιώνες από τον ναό μας και προέρχονται προφανώς από μνημείο του 11ου αϊ.³¹. Ο Λαμπάκης είχε καταλάβει ότι πρόκειται για spolia και είχε υποθέσει ότι είναι «είλημμένα εξ αρχαιοτέρας εκκλησίας, κειμένης άμέσως έξωθεν του ναού προς μεσημβρίαν»³². Τά λείψανα αυτά δέν είναι σήμερα όρατά, ούτε διακρίνονται στίς φωτογραφίες του Λαμπάκη³³.

31. Στόν 11ο αιώνα τοποθετούνται λ.χ. πλάκες σαρκοφάγου που παρουσιάζουν μεγάλες όμοιότητες μέ τά θωράκια μας στην είκονογραφία και την τεχνοτροπία. Βλ. Θ. Παζαρά, 'Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιος πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα, 'Αθήνα 1988, άριθ. 19, 48, 75, πίν. 15α, 36α, 60β.

32. ΔΧΑΕ Γ' (1903), σ. 68-69.

33. Ευχαριστώ και από την θέση αυτή την ήγουμένη της μονής γερόντισσα 'Ισιδώρα για την φιλοξενία της, την Έφορο 'Αρχαιοτήτων κ. Έλένη Μανωλέσσου για την διευκόλυνση της μελέτης του μνημείου, τον συνάδελφο κ. Γεώργιο Βελένη για την συζήτηση που είχαμε επί τόπου για τά σχετικά προβλήματα, και τό Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο για την παραχώρηση των φωτογραφιών του αρχείου Λαμπάκη.

Panayotis L. Vocotopoulos

OBSERVATIONS ON THE CHURCH OF THE TRANSFIGURATION AT GALAXIDI

The church of the Transfiguration near Galaxidi in Central Greece belongs to the single-aisle variety of the cross-vaulted type. According to the *Chronicle of Galaxidi*, written in 1703 but based on older sources, the church was built by the Despot of Epirus Michael II around the middle of the 13th century. The building suffered considerable damage in the earthquake of 1862, and remained roofless for over 40 years. In 1906 or 1908, extensive repairs were made to the church, which had been photographed shortly before by George Lambakis. A detailed description of the monument based on these photographs (Figs 2-4, 15) is provided in this article, along with a description and commentary of its painted decoration.

The north side preserves badly damaged paintings of

standing saints (Figs 11-14). The wall dividing the nave from the narthex, demolished at the beginning of the century, included a Christ Pantokrator and a Virgin and Child, together with scenes higher up (Fig. 3). The apse decoration (Fig. 15) has not been preserved. The semi-dome, however, preserved a Deesis, a scene commonly found at this place in churches in Asia Minor, the Aegean islands and Southern Italy, but rare on mainland Greece. Below there appeared Co-officiating Hierarchs in arched compartments. The wall-paintings are dated to the middle or third quarter of the 13th century, and not to the 17th-18th as had been suggested earlier. Those that have survived echo the monumental plastic style of the period.